

**ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МІЖОСОБИСТІСНИХ
ВІДНОСИН У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ
ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ**

Тетяна Калініна

*КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської
обласної ради, пров. Руставелі, 7, м. Харків, Україна, 61001,*

e-mail: kalinina16@gmail.com

В статті розглянуто проблема вивчення міжособистісних відносин у молодших школярів із затримкою психічного розвитку, яка є на сьогоднішній день однією з форм реалізації соціальної сутності кожної дитини і психологічна база для згуртування колективу.

За результатами теоретичного аналізу спеціальної психолого-педагогічної літератури, яка висвітлює проблему дослідження, з'ясовано, що у молодшому шкільному віці із затримкою психічного розвитку все більшого значення для розвитку дитини набуває її спілкування з однолітками, закладаються базові психологічні основи для міжособистісного впливу, колективістських відносин.

Проаналізовано положення школярів в групі (ступінь їх популярності чи знехтування), що має велике значення у психології за соціометричними методами, які дозволяють виявити взаємні (або не взаємні) виборчі переваги дітей. Розкрито поняття «соціометричний статус», як положення дитини в системі соціальних відносин, що визначає ступінь її авторитету в очах інших учасників групи.

Проведений експеримент дозволив виявити несприятливий характер міжособистісних відносин у молодших школярів із затримкою психічного розвитку з однолітками і підтвердив, що соціально-психологічний клімат в умовах інклюзивного навчання характеризується яскравою виразністю неблагополуччя. Дефіцит повноцінного спілкування з однолітками збіднює їхнє емоційне життя. Школярі позбавлені можливості набувати особистий

досвід побудови і розвитку міжособистісних відносин, накопичувати соціальну компетентність. Це свідчить про необхідність організації спеціального цілеспрямованого психологічного корекційно-розвивального впливу, який би відбувався поступово, поетапно.

Встановлено ефективність програми корекційно-розвивальної роботи для покращання міжособистісних відносин молодших школярів із затримкою психічного розвитку. Формувальним експериментом були досягнуті поставлені цілі й вирішені завдання проведеного дослідження. У відповідності з цими цілями нам вдалося подолати, а в ряді випадків послабити негативні наслідки особистісного розвитку молодших школярів із затримкою психічного розвитку, які займають несприятливе положення в групі однолітків.

Ключові слова: молодші школярі, затримка психічного розвитку, міжособистісні відносини, соціометричний статус, соціально-психологічний клімат, корекційно-розвивальна робота.

Сучасні умови освіти та модернізація українського суспільства обумовили підхід до особистості як до активного суб'єкта соціальних стосунків. У контексті суспільних процесів піднято та інтенсивно розробляється питання цілеспрямованого формування соціалізованої особистості, готової до міжособистісних відносин в суспільстві.

Проблема міжособистісних відносин належить до однієї з основних в житті особистості. Згідно культурно-історичної теорії Л.С. Виготського, розвиток психіки дітей відбувається в процесі взаємодії, спілкування з дорослими і однолітками. Дитина присвоює суспільно-історичний досвід, на цій основі у нього формуються специфічні для людини види психічної і практичної діяльності. Особливо важливий в цьому плані молодший шкільний вік, коли відбувається посилене засвоєння соціальних цінностей, формування життєвих позицій, формуються моральні поняття і якості особистості, які забезпечують суб'єктну поведінку [1]. Особливої значущості

це питання набуває у стосунках дітей зі зниженим рівнем інтелектуального розвитку, зокрема у дітей із затримкою психічного розвитку (далі ЗПР), їх соціалізації та інтеграції в суспільство.

Актуальність проблеми розвитку міжособистісних відносин у дітей із ЗПР не викликає сумнівів на сьогоднішній день, так як це одна з форм реалізації соціальної сутності кожної дитини і психологічна база для згуртування колективу. Дитина із затримкою психічного розвитку має ряд специфічних рис, які ускладнюють його взаємини з однолітками і дорослими, і результати цього неефективного спілкування багато в чому визначають його подальший психічний розвиток.

Особливу увагу у проблемі міжособистісних стосунків дітей із ЗПР сконцентровано на дослідженнях характеру їх спілкування з однолітками (О. Дмитрієва, А. Согітова та ін.); емоційної основи міжособистісних стосунків (І. Гончарук, Л. Божович, Я. Коломинський, А. Лутошкін, І. Омельченко, П. Якобсон та ін.); взаємообумовленості спілкування та міжособистісних стосунків з однолітками (А. Байбородських, В. Брайфельд, Н. Кондратьєва, Н. Масленкова та ін.); ієрархічної структури міжособистісних стосунків у спілкуванні (О. Дзугкоєва, І. Конєва, Л. Кузнецова та ін.); статусу як елемента підструктури особистісних стосунків (Р. Карпова); стилю стосунків вчителя з учнем та його впливу на статусну структуру групи (Н. Березовіна); міжособистісних стосунків як специфічного виду діяльності (В. Абраменкова, А. Асмолов, О. Леонт'єв, Є. Суботський та ін.); міжособистісних стосунків як засобів комунікації (М. Єннікеєва, В. Зацепін, О. Колодич, Л. Новікова та ін.).

Мета статті полягає у вивченні особливостей міжособистісних відносин молодших школярів із затримкою психічного розвитку.

В даний час існують дослідження, які показують особливості міжособистісних відносин молодших школярів із ЗПР. Міжособистісні відносини є найсильнішим засобом формування ставлення до самого себе, це джерело розвитку самооцінки. У процесі міжособистісної взаємодії дитина

не тільки пізнає іншу людину, але і пізнає саму себе, створює свій власний образ як відображення, перетворення образу іншої людини.

У молодшому шкільному віці діти із ЗПР виявляють виражену тенденцію до агресивності в спілкуванні та міжособистісних відносинах. Як зазначає Р. Тригер, молодші школярі із ЗПР віддають перевагу спілкуванню з однолітками в малих групах, з дітьми більш молодшого або старшого віку. [6]. Також відносини молодших школярів із ЗПР характеризуються, перш за все, вузькістю міжособистісних зв'язків. Найчастіше це відносини між дітьми в групі або взагалі не виникають, або з'являються епізодично.

Саме тому, окрім комунікативних здібностей, які необхідні молодшому школяру із ЗПР для успішної адаптації та самореалізації в суспільстві, ми розглядаємо і соціометричний статус, який репрезентує успішність чи неуспішність цих процесів.

Ступінь популярності дитини в групі ровесників має велике значення. Від того, як складаються взаємини молодшого школяра в групі однолітків, залежить подальший шлях його особистісного розвитку. Положення школярів в групі (ступінь їх популярності чи знехтування) у психології виявляється соціометричними методами, які дозволяють виявити взаємні (або не взаємні) виборчі переваги дітей. У цих методиках дитина в уявних ситуаціях здійснює вибір бажаних і непередбачуваних членів своєї групи. Сума негативних і позитивних виборів, отриманих кожною дитиною, дозволяє виявити її положення в групі (соціометричний статус) [5].

Поняття «соціометричний статус» ввів Я. Морено, розуміючи під ним положення людини в соціальній групі, а саму систему міжособистісних відносин виділяв з емоційних, ділових та інтелектуальних зв'язків членів цієї групи. Статус – це положення людини в системі соціальних відносин, що визначає ступінь її авторитету в очах інших учасників групи. На відміну від позиції, статус індивіда в групі – це реальна, соціально-психологічна характеристика його положення в системі зовнішньогрупових відносин,

ступінь дійсної авторитетності для інших учасників. Соціометричний статус характеризує індивідуальні властивості особистості як члена групи [7].

Визначення соціометричного статусу проводилося у формі опитування учнів за методикою «Соціометричного експерименту», адаптованої Г. Карповою, Г. Артем'євою.

Методика «Соціометричний експеримент» (адаптований Г. Карповою, Г. Артем'євою) дозволяє визначити характер взаємин у групі, соціометричний статус індивіда, структуру міжособистісних зв'язків у групі, персональне місце кожного члена групи в системі міжособистісних взаємин.

Метою нашого соціометричного дослідження стало виявлення соціометричного статусу в групі школярів із ЗПР в умовах інклюзивного навчання і загальноосвітньої школи.

Соціометричний статус визначається числом виборів, отриманих від однолітків, і свідчить про ступінь визнання в групі. Виділяються такі соціометричні статуси: «зірки» (діти, що мають найбільшу кількість позитивних виборів і жодного негативного), «бажані» (діти, що мають середню кількість позитивних виборів і не мають негативних), «неприйняті» (учні, у яких число позитивних виборів менше середнього, але більше двох і може бути незначна кількість негативних (до двох), «ізольовані» (учні, що отримали найменшу кількість позитивних виборів (від нуля до двох виборів), «відторгнуті» (діти, які одержали більше двох негативних виборів і не одержали жодного позитивного).

В експериментальному дослідженні взяло участь 12 учнів із ЗПР із спеціальних шкіл Харківської області у віці 8–10 років (3класів) і 12 їх однолітків із загальноосвітньої школи з нормою психічного розвитку (НПР).

Дослідження міжособистісних відносин проводилися на базі Комунального закладу «Спеціальний навчально-виховний комплекс I-II ступенів № 2» Харківської обласної ради та Харківської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 124 Харківської міської ради Харківської області.

Дослідження проводилося у формі опитування школярів. Перед

початком опитування – інструктаж групи (соціометрична розминка). Під час проведення опитування слід пояснити групі мету дослідження, підкреслити важливість його результатів для групи, роз’яснити, як потрібно виконувати завдання, гарантувати збереження таємниці відповідей. У проведеному дослідженні доцільно не обмежувати школярів в кількості виборів (ліміт дозволених виборів був рівний 3), з тим, щоб якомога глибше проникнути в широту і різноманітність зв’язків дитини, виявити її потреби в спілкуванні.

Далі перейдемо до аналізу соціометричного статусу школярів із ЗПР і молодших школярів із нормативним психічним розвитком (НПР). Результати, отримані в процесі обробки даних, представлені нами в таблиці 1

Таблиця 1

Порівняльна характеристика рівнів соціометричного статусу у школярів із нормальним та затриманим психічним розвитком (%)

Соціометричний статус	Контрольна група Школярі із НПР	Експериментальна група Школярі із ЗПР
зірки	25	12
бажані	34	18
неприйняті	11	19
ізолювані	10	20
відторгнуті	20	31

Результати дослідження повідомляють, що всі наші опитувані розподілилися майже за всіма статусними категоріями. Соціометричні статуси поділяються на високі (зірки, бажані) і низькі (неприйняті, ізолювані, відторгнуті). З даних (табл. 1) видно, що результати, отримані в процесі експерименту, мають суттєві відмінності між високими і низькими соціометричними статусами. Проведемо аналіз цих результатів. Кількість школярів із НПР, що потрапили у високі статусні категорії – 59% («зірки» – 25% школярів і «бажані» – 34%), а серед школярів із ЗПР високий рівень соціометричних статусів – 30% («зірки» – 12% школярів і «бажані» – 18%).

У низьких соціометричних статусах – «ізолювані», «відторгнуті», «неприйняті» – кількість молодших школярів із НПР – «ізолювані» – 10%,

«відторгнуті» – 20%, «неприйняті» – 11%, що становить 41% учнів, а для школярів із ЗПР найбільша кількість в низьких статусних категоріях – «неприйняті» – 19%, «ізолювані» – 20%, «відторгнуті» – 31 %, що становить 70% учнів.

При вивченні статусної структури опитуваних в тих чи інших групах було встановлено, що у високих соціометричних статусах знаходиться 59% від загальної кількості опитуваних школярів із НПР, серед школярів із ЗПР, які навчаються у загальноосвітньому навчальному закладі – 30% учнів. Ці факти, на наш погляд, свідчать про те, що більшість учнів, які нормально розвиваються, знаходяться в позитивному соціально-психологічному кліматі, сприятливому для їх особистісного розвитку. Вони отримують визнання з боку однолітків, їм дають позитивну оцінку оточуючі. Все це, в свою чергу, формує у них позитивну самооцінку; заохочує інтенсивні й різноманітні контакти з однолітками та оточуючими дорослими, допомагає будувати позитивні міжособистісні стосунки, емоційно збагачує їхнє соціальне життя.

Більшість школярів із ЗПР, що навчаються в умовах загальноосвітнього навчального закладу займають несприятливе положення в групі однолітків, знаходяться в неблагополучній для їх розвитку атмосфері. Природно, їх положення в мікросоціумі школи вважати повноцінним не можна. Воно не тільки гальмує, але і спотворює розвиток дитини. Дефіцит повноцінного спілкування з однолітками збіднює їхнє емоційне життя. Школярі позбавлені можливості набувати особистий досвід побудови і розвитку міжособистісних відносин, накопичувати соціальну компетентність [2].

Підбиваючи підсумки опитування було встановлено, що найбільша кількість школярів, які потрапили у високі статусні категорії, перебуває в групі учнів із НПР, а серед опитаних із низьким соціометричним статусом виявилася більшість учнів із ЗПР.

Міжособистісні відносини у школярів із ЗПР характеризуються більш високою негативною активністю по відношенню один до одного в порівнянні зі школярами із НПР. Школярі із ЗПР частіше відмовляються від співпраці з

однокласниками, у деяких випадках з усіма членами класу, що є відсутнім у їхніх однолітків із НПР. Крім того, нами встановлено, що школярі із ЗПР чекають з боку своїх однокласників більш негативного сприйняття себе, більш негативного ставлення до себе і більш вираженої негативної психологічної активності на свою адресу. Школярі із ЗПР не тільки відчують до своїх однолітків менше симпатії, але й очікують від останніх менш позитивного ставлення до себе.

Проведене дослідження показало, що школярі із ЗПР не тільки частіше ігнорують своїх однолітків, але і частіше самі ними ігноруються. Негативні відтінки у взаєминах опитаних підлітків, їх відмови від спільної діяльності, носять часто взаємний характер.

Порівняльний аналіз отриманих результатів соціометричного експерименту дозволяє зробити висновок: в школярів із ЗПР має місце несприятливий характер міжособистісних відносин з однолітками; соціально-психологічний клімат характеризується яскравою виразністю неблагополуччя.

Таким чином, маючи результати соціометричного дослідження, можна зробити наступні висновки:

- колективи школярів із ЗПР, як і колективи школярів із НПР, неоднорідні за своїм соціометричним статусом. У групах дітей із ЗПР виявлені соціометричні статуси: «зірки», «бажані», «неприйняті», «ізольовані», «відторгнуті».
- школярі із НПР розподілилися за тими ж статусними категоріями, що і школярі із ЗПР, але більшість учнів із затримкою психічного розвитку (70%) знаходиться в несприятливих соціометричних статусах;
- школярі із ЗПР, які навчаються у загальноосвітньому навчальному закладі в умовах інклюзивної освіти, знаходяться в несприятливій соціально-психологічній ситуації розвитку, на відміну від більшості школярів із НПР, що знаходяться в більш сприятливій соціально-психологічній ситуації розвитку;

- у школярів із НПР превалює позитивне ставлення до однокласників на відміну від школярів із ЗПР, які в більшості негативно оцінюють своїх однолітків.

За допомогою критерію t-Ст'юдента нами перевірялася статистична достовірність отриманих результатів дослідження. За показником „соціометричний статус” суттєві відмінності проявляються у школярів із ЗПР ($t=3,7523$ при $p < 0,001$). На наш погляд, це свідчить про те, що молодші школярі із ЗПР мають неблагополучний соціометричний статус, більшість дітей непопулярні в дитячому колективі і, можливо, в кінці молодшого шкільного віку у них не сформована орієнтація на групу однолітків, що є новоутворенням особистості молодшого шкільного віку.

Проведений експеримент дозволив виявити несприятливий характер міжособистісних відносин у молодших школярів із ЗПР з однолітками і підтвердив, що соціально-психологічний клімат в умовах інклюзивного навчання характеризується яскравою виразністю неблагополуччя. Це свідчить про необхідність організації спеціального цілеспрямованого психологічного корекційно-розвивального впливу, який би відбувався поступово, поетапно.

На нашу думку найбільш доцільною формою реалізації корекційно-розвивальної роботи є групові заняття, які забезпечують можливість для комфортного спілкування школяра з однолітками. Робота в групі орієнтована на активне набуття молодшими школярами із ЗПР нового досвіду, що виникає під час занять, і його застосування в реальному житті, взаємодії з педагогом та учасниками групи. Така діяльність призводить до подальшого розкриття їхніх потенційних ресурсів і можливостей.

Саме тому, робота в групі проводилась як психологічний тренінг, оскільки це допомагало вирішити питання розвитку особистості, формування комунікативних навичок, надання психологічної допомоги та підтримки, що дозволяє вносити певні зміни в соціальні та поведінкові стереотипи і вирішувати особистісні проблеми учасників [3].

Розв'язування завдань корекційно-розвивальної роботи сприяє гармонійному розвитку особистості молодшого школяра із ЗПР, зниженню ворожості у взаєминах із однолітками. оскільки спілкування в цьому віці є важливою діяльністю і впливає на емоційну сферу і розвиток самосвідомості. Навчання вмінню самостійно вирішувати проблеми, конфлікти, знаходити компромісні рішення, самостійно обирати правильні рішення, формувати адекватні форми поведінки, проявляти активність та ініціативність у спілкуванні є необхідними для покращання міжособистісних відносин молодших школярів із ЗПР.

Було розроблено 5 групових занять: «Спілкуватися – це просто!», «Як спілкуватися результативно», «Навички вербального та невербального спілкування», «Як ми бачимо один одного», «Завершення».

Заняття складаються із конкретних вправ, в яких молодші школярі із ЗПР набувають навичок конструктивного спілкування з однолітками. Як правило, заняття проводяться у формі ігор, творчих вправ, групової дискусії, при виконанні яких учасники засвоюють нові форми взаємовідносин, експериментують прояви своєї поведінки при різноманітності розгортання подій [4]. Наприклад, ми використовували такі вправи: «Спілкування в різних позиціях», «Час спілкування», «Цегельна стіна», «Розповідь по колу» та інші. Для навчання навичкам вербального та невербального спілкування використовувалась гра «Попроси іграшку».

Корекційно-розвивальний ефект формувального впливу простежувався під час аналізу кількісних даних, отриманих в результаті діагностичних контрольних зрізів – до і після комплексу корекційно-розвивальних занять.

У таблиці 2 представлені порівняльні результати вивчення соціометричного статусу у молодших школярів із ЗПР за методикою «Соціометричного експерименту».

Таблиця 2

Порівняльна результати вивчення соціометричного статусу в молодших школярів із ЗПР (%)

Соціометричний статус	Молодші школярі із ЗПР	
	До експериментальної роботи	Після експериментальної роботи
зірки	12	25
бажані	18	32
неприйняті	19	16
ізолювані	20	12
відторгнуті	31	15

Кількісні дані таблиці свідчать про те, що в опитаних після проведення корекційних занять має місце позитивна динаміка залученості в групи популярних дітей, тобто кількість дітей «зірок» і «бажаних» збільшилася в 1,5 рази. Проте значна кількість дітей залишається непопулярними в групі. У школярів категорії «ізолювані», «неприйняті», «відторгнуті» спостерігається зниження статусу і домінує байдуже ставлення до однолітка.

Корекційно-розвивальна робота, яка проводилася протягом чотирьох місяців сприяла прийняттю статусу молодшого школяра, позитивному сприйняттю школи та дитячого колективу, освоєнню нових видів діяльності. Взаємодія з однолітками в процесі здійснення корекційної роботи оптимізувала процеси адаптації молодших школярів із ЗПР, дозволила враховувати особливості соціального статусу, погоджувати нові вимоги з можливостями школярів.

Таким чином, експериментальна апробація корекційно-розвивальної роботи для покращання міжособистісних відносин підтвердила її ефективність. Під час експерименту були досягнуті поставлені цілі й вирішені завдання. У відповідності з цими цілями нам вдалося подолати, а в ряді випадків послабити негативні наслідки особистісного розвитку молодших школярів із ЗПР, які займають несприятливе положення в групі однолітків

У класах де навчаються діти із ЗПР необхідні добрі, толерантні, доброзичливі, чуйні і турботливі до дітей педагоги, які вміють створити класу спокійну, дружелюбну атмосферу, що попередить і зніме агресивність.

Рівень міжособистісних відносин у молодших школярів можна підвищити, використовуючи в роботі педагога різноманітні ігри та вправи, які розвивають навички співпраці, формують позитивний клімат в колективі [8]. Також результати формувального експерименту переконливо доводять, що дітям із ЗПР, особливо в їх критичні моменти життя, необхідний фаховий психологічний супровід.

Гуманізація життєвого простору дитини із ЗПР передбачає не стільки керівництво і маніпулювання її поведінкою, скільки створення умов для реалізації і розкриття сутності людських взаємин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Dodge K. A., Price J. M. On the relation between social information processing and socially competent behavior in early school-aged children. *Child Development*. 1994. P. 1385–1397.

2. Калініна Т. С. Психологічні характеристики соціально-психологічної компетентності молодших підлітків із затримкою психічного розвитку. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19 Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. №22 С. 87-91.

3. Мілютіна К. Л. Теорія та практика психологічного тренінгу: навчальний посібник Київ: МАУП, 2004. 192 с.

4. Никишина В. Б. Практическая психология в работе с детьми с задержкой психического развития Москва: ВЛАДОС, 2003. 128 с.

5. Реан А. А. Социальная педагогическая психология Санкт-Петербург: Питер, 2000. 416 с.

6. Тригер Р. Д. Психологические особенности социализации детей с задержкой психического развития Санкт-Петербург: Питер, 2008. 192 с

7. Шибутани Т. Социальная психология Москва: АСТ; Ростов на/Дону: Феникс, 1999. 539 с.

8. Trainor A. A. Using cultural and social capital to improve postsecondary

outcomes and expand transition models for youth with disabilities. *The Journal of Special Education*, 2008. 42(3), P 148 – 162.

STUDYING INTERPERSONAL RELATIONS IN PRETEENS WITH DEVELOPMENTAL DELAY

Tetiana Kalinina

*Municipal establishment «Kharkiv humanitarian-pedagogical academy» of
the Kharkiv regional council, prov. Rustaveli, 7, Kharkiv, Ukraine, 61001,*

e-mail: kalinina16@gmail.com

The article considers the problem of interpersonal relationships in preteens with developmental delay, which is currently one of the forms of social development and the psychological basis for team cohesion.

According to the results of theoretical analysis of special psychological and pedagogical literature, which covers the problem of research, it is found that in early school age with mental retardation for the development of the child becomes more important for the child's development, communication with peers .

The article analyzes the status of preteens in a group (i.e. how popular or neglected they are), an important factor in psychology, by sociometric methods that allow to identify mutual (or non-mutual) selective preferences of children. The concept of “sociometric status” is defined as the position of a child in the system of social relations, which determines the degree of his or her authority in the eyes of other group members.

Our experiment revealed the unfavorable nature of interpersonal relationships among preteens with developmental delay, and confirmed that the social and psychological climate in inclusive education is characterized by a pronounced severity of distress. Lack of communication with peers may impoverish children’s emotional life. Students don’t have any opportunity to gain personal experience in building and developing interpersonal relationships, or to accumulate social competence. This indicates the need for a special correctional and developmental steps taken gradually, in stages.

The article proves the effectiveness of correctional and developmental work to improve interpersonal relationships of preteens with developmental delay. The aims and objectives of the activities that were chosen to form the communicative competence. As a result of the formative experiment, we have achieved all the goals and solved the tasks of the study. In accordance with these goals, we have managed to overcome, and in some cases even reduce the negative consequences of personal development for preteens with developmental delay that occupied an unfavorable position in the group.

Key words: preteens, developmental delay, interpersonal relations, sociometric status, social and psychological climate, correctional and developmental work.